

Vloga narodne pripadnosti in narodne zavesti v sodobnih integracijskih procesih

VESNA GOMEZEL MIKOLIČ

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper,
Garibaldijeva 18, SI-6000 Koper
e-mail: vesna.gomezela@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V članku je etnična identiteta obravnavana tako s sociološkega in antropološkega kot psihološkega vidika. V izvirni sistemski preglednici je razčlenjena na nižjo, trpno raven (etnično/narodno pripadnost ali identiteto v ožjem pomenu besede) in višjo, dejavno raven (narodno zavest s kognitivno, emocionalno in aktivnostno/dinamično sestavino).

Sodobni procesi evropskega in svetovnega povezovanja bodo pomenili nov kakovosten preskok v razvoju etnične identitete. Če je za obstoj nekega naroda v nacionalni državi do zdaj zadostovala le identifikacija posameznikov z lastnim narodom, pa bo v novih razmerah vse bolj pomembna višja identitetna raven, ki ne pomeni romantičnega nacionalnega zanosa, pač pa zavestno izoblikovan odnos do lastnega naroda in lastne pripadnosti, skozi katero se zrcali tudi odnos do pripadnikov drugih narodnih skupnosti. Samo na tej osnovi se bo namreč lahko oblikovala interkulturalna družba, ki za razliko od multikulturalne skupnosti ne pomeni samo sobivanja ljudi različne etnične/narodne pripadnosti, pač pa tudi njihovo nenehno interakcijo, temelječo na medsebojnem poznavanju in priznanju. In samo če se bodo institucije in pripadniki narodnih skupnosti v to interakcijo vključevali 'ozaveščeni', bo neki narodni skupnosti uspelo izkoristiti sodobne integracijske procese kot priložnost za krepitev lastne nacionalne samozavesti in enakopravno sodelovanje z drugimi etničnimi/narodnimi skupnostmi, v obratnem primeru pa bo začela na različnih področjih družbenega življenja bodisi zavestno bodisi nezavedno prevzemati tuje vrednote in s tem identiteto drugih narodnih skupnosti oz. morebitno nadsacionalno identiteto, ki se bo oblikovala neodvisno od nje.

Ključne besede: etnična identiteta, trpna in dejavna raven etnične identitete, narodna pripadnost, narodna zavest, konfederalizem, multi-/interkulturalna družba, nadsacionalne vrednote, nadsacionalna identiteta

ABSTRACT

THE ROLE OF NATIONAL IDENTITY AND NATIONAL AWARENESS IN MODERN INTEGRATION PROCESSES

The article deals with ethnic identity from a sociological, anthropological and psychological aspect. In the original system chart it is divided into a lower, passive level (ethnic/national identity in a narrower sense) and a higher, active

level (national awareness with cognitive, emotional and active/dynamic elements). Modern processes of European and world integration will signify a new qualitative leap in the development of ethnic identity. In the new circumstances the identification of individuals with their own nation will no longer be sufficient for the existence of a nation in a national state. This will be replaced by a higher level of identity, which does not represent a romantic national enthusiasm, but a consciously formed attitude to one's own nation and own identity, through which the attitude to other national communities is also reflected. Only on this basis an intercultural society can be formed, which in contrast to a multi-cultural community does not signify only the coexistence of people of different ethnic/national identity, but also their constant interaction, based on mutual understanding and recognition. A national community will be able to use modern integration processes as an opportunity to strengthen its own national self-consciousness and equal cooperation with other ethnic/national communities, providing that the institutions and the members of national communities are enlightened when incorporating into this interaction. If not, it will start to consciously or unconsciously accept foreign values in different areas of social life and with these the identity of other national communities or transnational identity, which will be formed irrespective of it.

Key words: ethnic identity, passive and active level of ethnic identity, national identity, national awareness, confederation, multi-/intercultural society, overnational values, transnational identity

1. UVOD

Večina teoretikov, ki se ukvarja z etnično problematiko, pa naj si bo z jezikoslovnega,¹ sociološkega, antropološkega, psihološkega, kulturološkega ali vidika le-tem sorodnih ved, v svojih izvajanjih najprej definira temeljne pojme, kar nedvomno kaže na določeno zmedo v terminologiji. Ta je med drugim posledica tudi dejstva, da imajo tako pojavi, povezani z etničnostjo, kot pogledi nanje v različnih prostorskih in časovnih razsežnostih različne poudarke in različno odmevnost v znanstveni sferi in širši javnosti.

Ni potrebno poudarjati, da je v tem smislu pomemben mejnik padec Berlinskega zidu, ko se je kar nekaj evropskih narodov, prej vključenih v večnacionalne države, politično popolnoma osamosvojilo. Tudi v Sloveniji smo z vzpostavitvijo slovenske nacionalne države priča pomembnih premikov na področju etnične identitete, in sicer tako slovenske kot tudi identitete avtohtonih manjšin in priseljencev. Poleg tega so vprašanja v zvezi z etnično identiteto še posebej aktualna v tekočih procesih evropske integracije in svetovne globalizacije, procesih, v katerih želi biti soudeležena tudi mlada slovenska država in ki se bodo brez dvoma močno odražali tudi v slovenskih obmejnih, regionalnih in narodnostno mešanih družbenih skupnostih.

Vsa ta vprašanja so prinesla nova razmišljanja o prihodnosti etnične identitete, ki se je znova pokazala kot zelo kompleksen pojem, potreben poglobljenega razmisleka in natančnejšega definiranja.

¹ Tudi pričujoča razprava je nastala v okviru širše sociolingvistične raziskave o povezanosti narodne in jezikovne zavesti na eni strani in jezikovnosporazumevalne zmožnosti večinskega, tj. slovenskega prebivalstva na narodnostno mešanem področju Slovenske Istre na drugi.

2. ETNIČNA IDENTITETA

Če se k etnični problematiki največkrat pristopa interdisciplinarno, pa je to še posebej značilno za vprašanje etnične identitete. Na tej točki se namreč sociološki in antropološki vidik neposredno srečujeta s psihološkim, saj poleg družbe kot celote stopi v ospredje posameznik z lastnimi osebnostnimi potezami in vrednotami.

2.1. Psihološki vidik

S psihološkega vidika se nam etnična identiteta pokaže kot izrazito večplasten pojav. Tako Nečak Lükova govori o tem, da etničnost lahko doseže globlje ali pa le površinske plasti zavesti in zavezanosti ter da je večplastna tako glede sestavin kot tudi glede na izkušnje posameznika. Pri tem avtorica omenja naslednje distinkcije sestavin etničnega:

- vrojena razsežnost : pridobljeni vidiki,
- stabilni : spreminjajoči se vidiki,
- bistveni, eksistenčni : kontrastni, površinski vidiki,
- racionalna : zunaj racionalna razsežnost (Nečak Lük, 1998, 23).

Gayeva (v: Pertot, 1991, 43) s tem v zvezi govori o razvojnih stopnjah etnične identitete:

	STOPNJE ETNIČNE IDENTITETE
I. STADIJ	pri otrocih v predšolski dobi nezavedanje, etnična identiteta pred-kognitivna in sublimalna; pri odraslih v manjšinskem okolju psihološka utesnjenost
II. STADIJ	konfrontacija, zaprtost, preverjanje, egocentrizem, emerzija
III. STADIJ	pojasnitev odnosov, internalizacija, integracija, družbena angažiranost, plurietničnost, univerzalnost

Po Musku narodnostna zavest in identiteta obsega tako občutje različnosti kot občutje pripadnosti. Pri tem občutju pa gre za "zavestne, še bolj pa zgodaj pridobljene in zato nezavedne kognitivne sheme, ki v posameznikovi samopodobi (njegovem 'jazu') povezujejo njega samega z bistvenimi potezami narodnostne skupine: z jezikom, kulturo, zgodovino, geografskim položajem, državnostjo, etnično in nacionalno pripadnostjo družine in ožjega sorodstva ter drugimi. (...) Posameznik se identificira s svojo nacionalno skupnostjo in se spoznavno, emocionalno in tudi moralno veže nanjo" (Musck, 1994, 22). Po Musku tako nacionalno zavest in identiteto tvorijo kognitivna, emocionalna in moralna komponenta, ki jim dodaja še socialno, motivacijsko in metafizično-transcendentno. Čeprav vse sestavine navaja kot enakovredne, pa lahko na osnovi njegovega izvajanja zaključimo, da so temelj nacionalne zavesti in identitete zavestno ali nezavedno oblikovane kognitivne sheme, ki povzročijo nadaljnje spremembe na kognitivni, emocionalni, moralni in drugih ravneh nacionalne zavesti. Seveda je odnos tako med zavestnimi in nezavednimi prvimi kot med različnimi komponentami nacionalne zavesti lahko zelo zanimiv. Nekatere nezavedne prvine so bodisi pridobljene zelo zgodaj bodisi - npr. nekateri narodnostni stereotipi - kasneje prav tako v procesih nezavednega socialnega učenja. Odrasel in zrel človek pa nujno tudi zavestno presoja svojo narodnostno pripadnost in vsaj delno tudi zavestno oblikuje svojo nacionalno zavest in identiteto. Zavestne prvine nacionalne zavesti so izjemno pomembne zato, ker jih danes štejem za nujno sestavino modernega pojmovanja

nacionalne zavesti in identitete. Zavestna in svobodna opredelitev nacionalne pripadnosti je torej v očeh sodobnega sveta nujna in spoštovanja vredna sestavina nacionalne identitete posameznika (Musek, 1994, 20-23; Musek, 1999, 139).

S tega vidika lahko narodno zavest pojmuje kot eno od osnovnih stališč vsakega posameznika, ki se manifestira v celem nizu stališč. Čeprav spadajo stališča v sfero kognicij ter se njihovi elementi in medsebojna razmerja kažejo kot posebna kognitivna struktura, vsako stališče predstavlja integracijo treh osnovnih duševnih funkcij: kognitivne, emotivne, dinamične/aktivnostne komponente. Med temi dimenzijami obstaja tesna povezanost, tako jih lahko ločimo pojmovno, ne pa realno. Od samih stališč in razmer, v katerih se pojavljajo, je odvisno, katera dimenzija bo bolj poudarjena (Nastran Ule, 1994, 73-80).

Posebna vrsta stališč so predsodki, ki so zasnovani na nepreverjenih dejstvih, govoricah, a jih spremljajo intenzivne emocije in so zelo odporni na spremembe (Rot, v: Ule, 1994, 101). Tako kot vsa stališča, imajo tudi predsodki kognitivno, emotivno in aktivnostno komponento, pri čemer je za predsodke še posebej pomembna prav emotivna komponenta, ki jim daje potrebno "duševno energijo" in hrani globoko nezavedno dinamiko predsodkov.

Če neke sodbe temeljijo samo na kognitivni komponenti, torej na nepreverjenih dejstvih ali govoricah, govorimo o stereotipih. Stereotipi, ki so pravzaprav rezultat nujnosti sklepanj na osnovi omejenih informacij in potrebe, da poenostavimo kompleksnost pojavov in dogajanj v svetu,² pomenijo neke vrste predstopnjo predsodkov (Nastran Ule, 1994, 101-120).

Raziskovalci različnih strok največ pozornosti posvečajo etničnim predsodkom in stereotipom, predvsem negativnim, zaradi njihovega pomena za medosebne in medskupinske odnose. H. Blumer (v: Nastran Ule, 1994, 101) definira štiri osnovne tipe občutkov in sodb, ki so značilni za negativne socialne predsodke v dominantnih skupinah, in sicer:

1. občutek superiornosti dominantne skupine;
2. občutek, da je manjšinska skupina po naravi drugačna in manjvredna od večinske (od moje) skupine;
3. občutek oz. prepričanje o lastninski pravici dominantne skupine do moči, privilegijev, statusa;
4. strah in sum, da manjšinska skupina ogroža moč, privilegije in status dominantne skupine.

Etnični predsodki se torej oblikujejo na osnovi poenostavljenih in neutemeljenih sodb o narodih in nacionalnih skupinah oz. pripadnikih teh skupin, tj. na osnovi etničnih stereotipov. Ti nastanejo z generalizacijo nekih značilnosti in lastnosti, ki so lahko deloma celo točne, na ves narod ali skupino. Čeprav v socialno-, kulturno- in etnopsihološki literaturi zasledimo opise osebnostnih značilnosti, ki naj bi veljale za posamezne skupine in skupnosti (od spolnih, slojnih, starostnih do narodnostnih, kulturnih, rasnih itd.) - govor je o narodnostnem duhu, nacionalnem značaju, etnokarakterju, temeljni osebnostni strukturi, socialnem značaju itd. (Steinthal, Mead, Wiesbrock, Kardiner, Linton, Riesman, Fromm, v: Musek, 1994, 26) - je zaradi poenostavljenosti in rigidnosti stereotipov njihova objektivna utemeljenost vedno vprašljiva (Nastran Ule, 1994, 104) oz. je vsakokrat potrebno analizirati, kaj je v nacionalnih osebnostnih presojah popolnoma neutemeljeno in kaj je morda resnično ali vsaj delno

² Prim. Lippmanovo naziranje, da v "bogati, kompleksni konfuziji zunanjega sveta jemljemo samo tisto, kar je za nas naša kultura že definirala, in težimo k temu, da vse gledamo, vidimo v stereotipnih formah naše kulture" (Lippman, v: Nastran Ule, 1994, 103).

ustrezno (Musek, 1994, 25). Pri tem pa se je potrebno zavedati, da so stališča - tako tudi nacionalna zavest, etnični predsodki in stereotipi - "tipični teoretski objekti psihologije, saj jih zaradi njihove kompleksnosti in povezanosti z drugimi duševnimi sestavinami (emocijami, motivi, potrebami) ne moremo neposredno zaznati, opazovati ali meriti. Nanje lahko le sklepamo iz drugih empiričnih podatkov" (Nastran Ule, 1994, 76).

Večdimenzionalnost pojma etnična identiteta izpričuje tudi vrsta temu sorodnih pojmov (etnična/narodna pripadnost, identiteta, narodnost, državljanstvo, narodna zavest, lojalnost državi, privrženost/zavezanost etnični/narodni skupnosti, patriotizem ipd.). Seveda gre tu tudi za različne možnosti, ki jih na področju obravnavane terminologije ponuja nek jezik. V slovenščini so pomenske razlike med zgoraj navedenimi izrazi večkrat zabrisane (tako v vsakdanjem govoru kot tudi strokovnem in znanstvenem jeziku), čeprav že sami pojmi odkrivajo široko paletu sestavin etničnega na različnih stopnjah pa tudi različen pogled na le-te (Gomez Mikolič, 1999/2000, 176-179):

- Pripadnost - "dejstvo, da kdo, kaj pripada čemu: pripadnost ozemlja naši državi / javno izražati svojo narodno pripadnost; pripadnost k delavskemu razredu / jezikovna, politična, verska pripadnost / pripadnost fevdalnemu gospodu" (SSKJ, 1985, 162); pripadati - "biti določen, namenjen komu po določenih pravilih (...), biti vključen v kako skupnost" (SSKJ, 1985, 161-162). Izraz 'pripadnost' kaže torej na vrojeno, biološko razsežnost, ki ne vključuje zavedanja, in sam po sebi torej ne izraža aktivnega razmerja posameznika do neke etnične/narodne skupnosti, ki ji pripada. Pomen pasivnosti potrjuje tudi glagol 'pripadati', ki izraža stanje, ne dejanja.

- Identiteta - "skladnost, ujemanje podatkov z resničnimi dejstvi, znaki, istovetnost: dokazal je svojo identiteto" (SSKJ, 1975, 12); identificirati - "imeti, šteti za identično; istovetiti, enačiti" (SSKJ, 1975, 11). V filozofiji je istovetnost "popolno ujemanje nečesa s samim seboj", v socialni psihologiji pa "spontano in kompleksno prevzemanje vedenja od vzora ali modela, s katerim je posameznik čustveno povezan" (Družboslovje, 1979, 123, 112). Ravnikova govori o identiteti kot o psihološkem in etnološkem pojmu. Človek jih ima lahko več, so dejavne in trpne, saj se človek istoveti sam (področje psihologije), identificirajo pa ga tudi drugi (področje etnologije). Identiteto razume kot povezanost, pripadnost in istovetenje ljudi s predmeti in pojavi, ki sestavljajo njihovo kulturo in način življenja, ter s človeško skupnostjo, v kateri živijo (Ravnik, 1997, 237-238). Že sam glagol 'identificirati', za razliko od glagola 'pripadati', izraža dejanje, aktivnejši odnos posameznika do npr. etnične/narodne skupnosti, s katero se identificira, lahko zasledimo tudi pri večini navedenih definicij.

- Zavest - "zavedanje o svoji pripadnosti čemu: imeti delavsko, razredno, stanovsko zavest; buditi domovinsko, narodno zavest" (SSKJ, 1991, 806-807). Pojem 'zavest' izraža torej zavestno identifikacijo, in sicer je izpostavljena predvsem kognitivna razsežnost, čeprav je v besedni zvezi 'imeti visoko narodno zavest' konotacija tudi na čustveno in moralno oz. aktivnostno sestavino.

- Ponos - "občutek velike etične, moralne vrednosti: (...) prebuditi narodni ponos" (SSKJ, 1986, 817).

- Patriotizem - "ljubezen do domovine, naroda, države; rodoljubje, domoljubje" (SSKJ, 1986, 547).

- Zanos - "močna čustvena vznemirjenost zaradi zelo pozitivnega odnosa do česa: (...) domovinski zanos (SSKJ, 1991, 714).

- Zavezanost, zavezati se - "z določeno odločitvijo, ravnanjem se narediti zezanega na kaj" (SSKJ, 1991, 808, 809).

- Privrženost - "zelo pozitiven odnos do koga, zlasti zaradi njegovih idej nazoru (...) // zelo pozitiven odnos do česa, zavzemanje za kaj sploh: (...) privrženost tradiciji" (SSKJ, 1985, 216, 217).

- Državljanstvo - "pravna pripadnost določeni državi" (SSKJ, 1987, 520).
 - Lojalnost - "(zgolj) izpolnjevanje državljskih obveznosti, zakonov zaradi dolžnosti: (...) zanesti se na lojalnost državljanov / narodna manjšina se je z vso lojalnostjo vključila v življenje države" (SSKJ, 1975, 633). Pri lojalnosti gre potemtakem predvsem za sociološki vidik.

Že sami izrazi kažejo na neko stopnjevanje v odnosu do lastne etnične/narodne skupnosti; od pasivnega do aktivnega in od racionalnega do emocionalnega in aktivnostnega odnosa. Če poskušamo pojme kategorizirati, lahko pojma etnična/narodna pripadnost in identiteta - kljub nekaterim pomenskim razlikam - razumemo kot sinonima, ki izražata lastnost posameznika, ki pripada neki etnični/narodni skupnosti, bodisi da se občutja pripadnosti zaveda ali ne. To lastnost si lahko pripiše sam, lahko mu jo pripišejo drugi; etnična identiteta obstaja lahko ne glede na posameznikovo zavestno odločitev ali pa šele tedaj, ko do take opredelitve pride. Vsekakor se nam etnična identiteta kaže kot stanje, pri čemer gre torej za trpen odnos med le-tem (etnično identiteto) in njegovim nosilcem (posameznikom). Kot sopomenko prvima dvema izrazoma razumemo tudi pojem narodnost, ki ga uporabljamo le v tem pomenu in ne v pomenu, kakršnega je izraz pridobil v polpretekli zgodovini predvsem v socialističnih deželah, ko je pomenil etnične manjšine, ki so imele samo kulturne, ne pa političnih aspiracij.

Če termini etnična/narodna pripadnost/identiteta oz. narodnost izražajo 'zgolj' lastnost posameznika, pa na zavestno in svobodno opredelitev za neko nacionalno pripadnost kaže eksplicitno šele pojem nacionalna zavest. Kljub temu, da nacionalno zavest na osnovi zgoraj predstavljenih teoretskih pogledov lahko razumemo kot zavestno ali nezavedno oblikovano kognitivno shemo, ki povzroča nadaljnje spremembe na vseh ravneh nacionalne zavesti, pa sam izraz 'zavest' implicira predvsem zavestno plast pojava. To in pa dejstvo, da se ta izraz uporablja le v zvezi 'narodna zavest', ne pa 'etnična zavest', kar potrjuje tezo, da je v sferi zavestnega tisti kvalitativni preskok med etnično skupnostjo v ožjem pomenu besede³ in narodno skupnostjo, nas je navedlo na to, da govorimo o nacionalni zavesti, ko govorimo o dejavnem odnosu posameznika - v nasprotju s trpnim - do lastne narodne identitete in naroda, ki mu pripada.

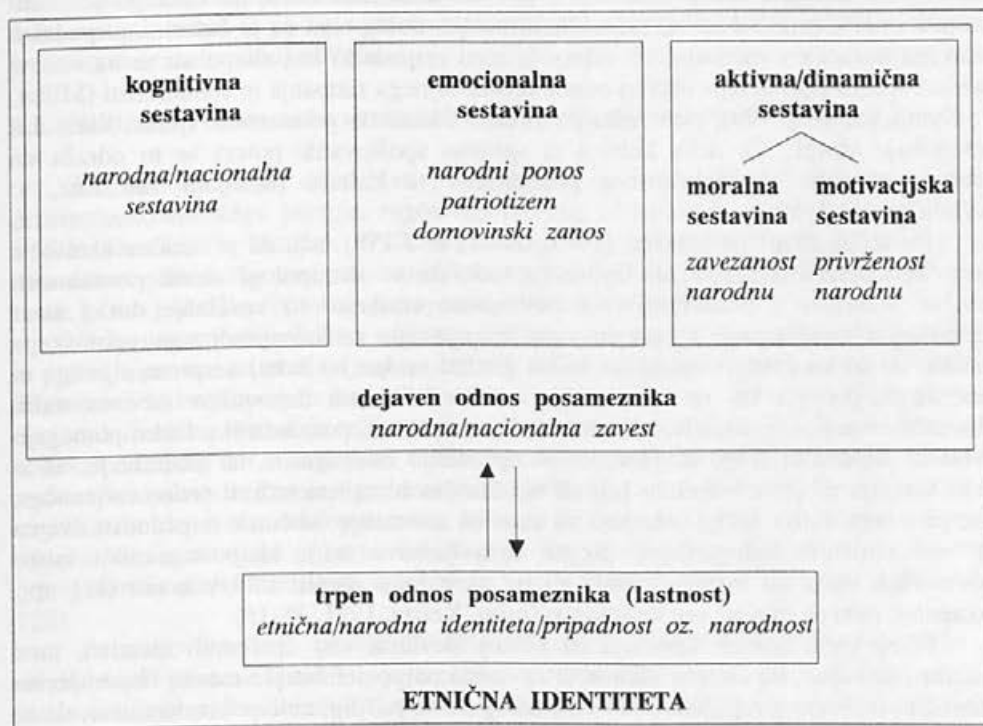
V enakem razmerju, kot je etnična/narodna pripadnost oz. identiteta do etnične/narodne skupnosti, je tudi državljanstvo do države: pri prvi gre za identifikacijo z etnično/narodno skupnostjo - ne glede na to, ali je ta skupnost državotvorna ali ne - pri drugem pa za identifikacijo z državo. In podobno kot je narodna zavest nadgradnja etnične oz. narodne pripadnosti, je nadgradnja državljanstvu lojalnost državi, ki vključuje dejaven odnos posameznika do le-te.

Če izraz zavest kaže - poleg na zavestnost pojava - predvsem na spoznavne prvine, pa se pri zadnjih zgoraj navedenih pojmi (narodni ponos, patriotizem, domovinski zanos, zavezanost, privrženost narodu), ki izražajo predvsem občutja in čustva, ki jih posameznik goji do lastne narodne skupnosti, kognitivna sfera vse bolj prepleta z emocionalno in aktivnostno. Tudi Musek omenja kot pomembni prvini patriotizma in patriotske vrednostne usmerjenosti predvsem emocionalno in moralno komponento nacionalne zavesti (Musek, 1994, 23). Tako lahko, upoštevajoč vse tri osnovne duševne funkcije, govorimo o naslednjih sestavinah nacionalne zavesti:

³ Etničnost je kot izraz kulturne dinamike značilna za vse skupnosti s skupno kulturno tradicijo, ki se v interakciji z drugimi skupnostmi občutijo drugačne. Med te skupnosti, ki jih imenujemo etnične skupnosti v širšem pomenu besede, sodijo tako etnične skupnosti brez političnih aspiracij (etnične skupnosti v ožjem pomenu besede) kot politično ozaveščene etnične skupnosti (narodi).

- **kognitivni** (misli, predstave, sodbe in ocene o lastni narodni pripadnosti, značilnostih naroda in njegovih pripadnikov ter nacionalnih atributih),
- **emocionalni** (čustvena naravnost in čustveni ter vrednostni odnos do lastne narodne pripadnosti, naroda, njegovih pripadnikov in nacionalnih atributov),
- **aktivnostni/dinamični** (težnja ali dispozicija posameznika, da je v zvezi z lastno narodno pripadnostjo, narodom in njegovimi pripadniki ter nacionalnimi atributi dejaven, bodisi da podpre pojave, do katerih ima pozitivna stališča, bodisi da prepreči tiste, do katerih ima negativna stališča), ki se deli na **motivacijsko** (posameznik je dejaven iz lastnih potreb, teženj in želja) in **moralno** (posameznik je dejaven zaradi občutja odgovornosti in dolžnosti v odnosu do lastnega naroda).

Kot nadpomemko različnim vidikom odnosa med posameznikom in lastno etnično/narodno skupnostjo (pripadnost etnični skupnosti brez političnih aspiracij oz. narodni skupnosti, trpni/dejavni odnos, zavestne/nezavedne plasti, upoštevanje treh osnovnih duševnih funkcij) pa uporabljamo pojem etnična identiteta, saj so prav v izrazu 'identiteta' in glagolu iz istega korena 'identificirati' zajeti tako zavestne kot nezavedne prvine in tako trpni kot dejavni odnos. Naše razumevanje etnične identitete v širšem pomenu besede bi s psihološkega zornega kota na osnovi vseh dosedanjih ugotovitev lahko pojasnili s spodnjo skico⁴:

⁴ Prim. Muskovovo razčlenitev nacionalne identitete, pri kateri zasledimo tudi socialne sestavine (občutja pripadnosti) in metafizično-transcendentne vidike (občutje višjega poslanstva naroda, občutje nacionalnega duha, ki presega fizične prvine nacionalnosti) (1999, 139). V naši razlagi je socialni vidik upoštevan na nižji, trpni ravni identitete, ni pa vključen duhovni vidik, ki se pojavlja le v določenih zgodovinskih obdobjih.

2.2. Sociološki, antropološki vidik

Teoretiki s področja sociologije in antropologije omenjene pojme bolj ali manj poglobljeno obravnavajo, večinoma pa govorijo le o pojmu identiteta, ki pa lahko pomeni različne razsežnosti odnosa med posameznikom in etničnim.

Kellas na osnovi svoje teorije o etničnosti in nacionalizmu trdi, da je etnična identiteta določena deloma genetsko, deloma pa odvisna od družbenega konteksta in izbire (Kellas, 1991, 19).

Kymlicka (1993, 84-93) je prepričan, da je pripadnost določeni kulturi zelo močna, trdna vez; kultura je nekaj, do česar je vsak upravičen, kar mu pripada. Zakaj bi jo torej zapustil? Kymlicka vidi korenine te globoke vezi posameznika z lastno kulturo v dejstvu, da smo ljudje družbena, kulturna bitja, ki čutijo potrebo, da iščejo smisel tega sveta oz. da podeljujejo stvarjem smisel. Prav kulturna pripadnost daje dodaten pomen našim dejanjem; ta namreč niso samo realizacija individualnih teženj, pač pa postanejo hkrati tudi del kreacije skupne kulture (Tamir, v: Kymlicka, 1993, 90). Seveda obstajajo primeri prehajanja iz ene v drugo kulturo, vendar so redki. Ljudje se tudi razlikujemo v navezanosti na lastno kulturo oz. odprtosti do drugih kultur. V vsakem primeru pa je nacionalna oz. kulturna identiteta pomembna v procesu samoidentifikacije; je namreč pomemben del identitete posameznika, pomeni nekakšno sidro, na katerega se posameznik opre v procesu lastne samoidentifikacije. Poleg tega pa je kulturna pripadnost velikega pomena v medsebojnih odnosih; med pripadniki iste skupnosti se na osnovi medsebojnega poznavanja ustvari odnos medsebojnega zaupanja in solidarnosti (Miller, v: Kymlicka, 1993, 90), prav tako pa etnična identiteta pomembno vpliva, kako nas sprejemajo 'drugi'. Če neka kultura ni splošno spoštovana, potem se to odraža na samospoštovanju in dostojanstvu pripadnikov te kulture (Margalit and Raz, v: Kymlicka, 1993, 89).

Po drugi strani pa Eriksen (1993, 59-77, 152-158) trdi, da je etnična identiteta predvsem družbena identiteta. Ugotavlja tudi, da so antropologi zaradi povezanosti etnične identitete s posameznikovo osebnostno strukturo to vprašanje doslej sicer zanemarjali, vendar pa je v zadnjem času le-to postalo zanimivo tudi z antropološkega vidika, saj so na etnično identiteto začeli gledati ne kot na nekaj nespremenljivega in zasebnega, pač pa kot na spremenljiv in od družbenih dejavnikov odvisen vidik človekove osebnosti. Etnično identiteto neki skupini ali posamezniku lahko pomagajo ustvariti pripadniki druge skupine, ko jih opredelijo za drugačne, ne glede na to, ali si neka skupina ali posameznik to želi ali ne. Etnična identiteta tudi ni vedno enoznačna, pač pa s tega vidika lahko naletimo na številne anomalije (občutek pripadnosti dvema ali več etničnim kategorijam, dvojno državljanstvo itd.), ki posamezniku lahko povzročajo večje ali manjše težave ali pa uspe le-te obrniti sebi v korist (kot npr. posrednik med dvema ali več kulturami) (prim. Kellas, 1991, 15-16).

Poleg tega Eriksen opozarja na obstoj številnih vrst družbenih identitet, med katerimi ni nujno, da etnična identiteta zavzema najpomembnejše mesto. Na družbeno identiteto moramo torej gledati kot na 'analogni', ne pa 'digitalni' pojav; ni nujno, da se posameznik opredeli za 'to' ali 'ono', lahko je 'malo to', 'malo ono'. Kljub spremenljivi, segmentarni naravi družbene identitete pa Eriksen ugotavlja, da le-ta vendarle ni povsem fleksibilna; dejstvo je namreč, da vsakdo le ne more postati član katerekoli družbene skupnosti. Poleg tega je iz dosedanjih izkušenj jasno, da etnična identiteta pridobi na pomenu ob točno določenih družbenozgodovinskih okoliščinah, in sicer etnična identiteta kot odgovor na grožnjo od zunaj in etnična identiteta kot sredstvo v političnih bojih (Eriksen, 1993, 152-158).

V zvezi s problemom večplastnosti etnične identitete bi bilo zanimivo ugotavljati, katere plasti pridejo bolj do izraza v določenih okoliščinah. Prav gotovo je to vprašanje pomembno, ko opazujemo sodobne procese globalizacije in integracije.

3. PRIHODNOST NACIONALNE DRŽAVE IN ETNIČNE IDENTITETE: KONFEDERALIZEM IN MULTI-/INTERKULTURNA DRUŽBA?

Kot ugotavljajo številni avtorji (Rizman, 1998, 132-133; Eriksen, 1993; Kellas, 1991), se po eni strani v sodobnih integracijskih procesih na etničnost gleda kot na anahronističen, preživet pojav, po drugi pa smo priča etnične revitalizacije. Kako si je mogoče razložiti hkratno dogajanje obeh procesov? Prav gotovo je, da bodo s tem v zvezi integracijski procesi, kot je projekt združene Evrope, morali upoštevati kompleksna vprašanja na vsaj dveh ravneh delovanja novih združb:

a) na politični in ekonomski ravni v zvezi z vprašanjem nacionalne države - oblikovanje ustrezne, demokratične politike med posameznimi političnimi subjekti, ki bo le-tem dopuščala dovolj suverenosti v politični in ekonomski sferi, hkrati pa dosegla lojalnost teh subjektov do nove naddržavne tvorbe;

b) na kulturni ravni v zvezi z vprašanjem etnične identitete - odnos med kulturnim pluralizmom na državni in regionalni ravni oz. z vidika v okviru posamezne države dominantnih in podrejenih etničnih/narodnih skupnosti in neko skupno (kozmpolitsko, postnacionalno) kulturo.

3.1. Politična in ekonomska raven oziroma vprašanje nacionalne države

Rizman ugotavlja, da država posamezniku še vedno pomeni referenčni okvir družbenoekonomskega razvoja, zagotavlja mu mir in socialno varnost (Rizman, 1990, 87-91). Deutsch (v: Rizman, 1990, 91) tu dodaja še pomen države pri občutku posameznikove psihološke varnosti in oblikovanju osebne identitete ter širšega polja svobode, ki mu je družina in lokalne skupnosti ne morejo zagotoviti.

Poleg tega postaja država v postmodernem obdobju vse bolj pomembno sredstvo in politični prostor za uveljavljanje političnih, kulturnih, gospodarskih in drugih vitalnih interesov vse bolj opaznih etničnih/narodnih skupnosti v okviru nacionalnih ali večnacionalnih držav. Od države, ki je še vedno predvsem instrument dominantnih narodov, podrejene ali manjšinske etnične/narodne skupnosti zahtevajo, naj jim nudi ugodnejše možnosti razvoja v primerjavi z dominantno ali večinsko etnijo, zato da bi se vzpostavila dejanska enakopravnost, ki je sodobni ekonomski in modernizacijski procesi ne zagotavljajo po avtomatični poti. Tu pa so države kljub vse večjim integracijskim in globalizacijskim težnjam še vedno zelo občutljive (Rizman, 1995, 127-128).

Za zadovoljevanje pravic in interesov vseh etničnih/narodnih skupnosti je odločilnega pomena politika prilagajanja (akomodacije). Konfederalizem ali t.i. 'konsociationalna demokracija' (Lijphart, v: Kellas, 1991), kakršna je na primer značilna za Švico, predvideva takšen model vladne oblasti, ki bo omogočal miroljubno sožitje dveh ali več etničnih/narodnih skupnosti. Institucionalna podpora naj bi omogočala naslednje sistemske rešitve: politična participacija vseh narodnih skupnosti; proporcionalni sistem volitev; sistem veta, politična avtonomija. Konfederalizem naj bi edini lahko zagotovil enakopravno uveljavljanje tako političnih in gospodarskih kot tudi kulturnih interesov posameznih etničnih/narodnih skupnosti. Poleg teh funkcij nacionalna država svojo moč in vpliv iz prej zoženih okvirov širi še na naddržavno raven;

nacionalna država je torej pomemben politični dejavnik na globalni ravni. Kellas opozarja, da bodo nove integracijske združbe naletele z vidika kulturnega pluralizma na podobne težave kot večnacionalna država, zato tudi zanje predlaga politiko akomodacije oz. model 'konsociationalne demokracije' (Kellas, 1991). Če namreč združena Evropa in vse bolj povezana svetovna družba ne bo mogla česa dobrega ponuditi tako dominantnim narodnim skupnostim kot tudi številnim manjšinam in regijam znotraj nacionalnih držav, bo ostala v tej točki zelo ranljiva (Rizman, 1990, 90; Rizman, 1995, 127-128).

3.2. Kulturna raven oziroma vprašanje etnične identitete

Kot osnova družbene enotnosti v moderni demokratični združbi številnih etničnih/narodnih identitet so, podobno kot v večnacionalni in plurietnični državi, pomembne predvsem skupne vrednote, med katerimi posebno mesto zasedajo vrednote multi-/interkulturalizma, ter skupna identiteta (Kymlicka, 1995, 187-191).

3.2.1. Skupne (nadmacionalne) vrednote

Rizman ugotavlja, da po eni strani transnacionalne vrednote zaenkrat še ne odpravljajo ali zamenjujejo nacionalnih vrednot, po drugi strani pa se posamezniki poleg ohranjanja in nadaljnjega razvoja slednjih vedno bolj identificirajo tudi s prvimi (Rizman, 1990, 87-91).

Skupne vrednote v demokratični družbi seveda ne morejo biti neki specifični koncepti 'dobrega' življenja (*specific conceptions of the good life*), pač pa imajo člani neke družbe lahko nekatere skupne politične vrednote, npr. vero v svobodo, mir, nenasilje, enakost in enakopravnost, konstruktiven dialog, prilagajanje in toleranco, podpiranje različnosti, sočutje in solidarnost, navezanost na naravno okolje (Kymlicka, 1995, 187). Večina teh vrednot, nujnih za uspešno funkcioniranje etnično pluralne družbe, je zajeta v pojmu multikulturalizem, ki zajema številne oblike uveljavljanja kulturnega pluralizma. Tudi če pojem deloma omejimo, s tem da ga, tako kot Kymlicka (1995), razumemo izključno v etničnem pomenu, lahko opazujemo njegove številne pojavne oblike (prim. Siegel, 1998; Taylor, 1992; Rawls, v: Kymlicka, 1995, 187; Rizman, 1998, 131-132). Čeprav je v takšni množici težko ali celo nemogoče najti eno samo in to zanesljivo definicijo multikulturalizma, se z vidika naše razprave lahko izognemo specifičnim razlagam in na pojav gledamo kot na težnjo v sodobni družbeni, politični in pedagoški misli in praksi, ki - s svojimi cilji, predpostavkami in vrednotami - poudarja kulturne razlike v smislu medsebojnega spoštovanja pripadnikov vseh kultur, predvsem pa teh, ki so, zgodovinsko gledano, bile pod pritiskom dominantnih skupin. Multikulturalizem lahko razumemo kot transkulturno oz. univerzalno vrednoto z moralnega, socialnega, vzgojnega vidika, ki jo je mogoče aplicirati na vse kulture. Ali bo multikulturalizem v neki družbi res postal vrednota, pa je predvsem moralno vprašanje (Siegel, 1998; Taylor, 1992; Rawls, v: Kymlicka, 1995, 187; Rizman, 1998, 131-132).

V povezavi z multikulturalizmom, ki ga torej lahko razumemo kot posebno vrednotno držo, ki jo je prinesla moderna doba (Rizman, 1998, 127), pa se je v času nastajanja "nove" Evrope in sodobnih globalizacijskih procesov že zelo uveljavil tudi pojem interkulturalnost. V čem je specifičnost tega pojma? Sledeč definiciji iz knjige "All different all equal - Education pack", ki je izšla leta 1995 na pobudo Mladinskega direktorata pri Svetu Evrope ob priložnosti evropske mladinske kampanje proti rasizmu, ksenofobiji, antisemitizmu in nestrpnosti, je interkulturalnost proces, katerega rezultat je

družba, v kateri sobivajo različne etnične/narodne, kulturne in verske skupnosti, in to ne le druga ob drugi (kot je to značilno za multikulturno družbo), pač pa v nenehni interakciji, temelječi na medsebojnem poznavanju in priznanju (Brander et al., 1995). Osnova za interkulturno družbo je dobra poučenost o kulturah sobivajočih skupnosti in pa sposobnost sprejeti in priznati vrednote le-teh, tudi če gre za manjše ali t.i. nezgodovinske narodne in druge skupnosti. Cilj interkulturne vzgoje je torej zavest, vedenje (ang. *awareness*) o lastni in drugih kulturah, pa tudi sposobnost vživljanja (empatije) v le-te, in sicer tako, da se otresemo obstoječih stereotipov in nanje pogledamo z novega vidika (emotivna raven) (Bennet, 1999; Hammerschmidt, 1999).

Sledeč našemu razumevanju etnične identitete, bi lahko ugotovili, da je za multikulturno družbo sicer značilno sobivanje ljudi različne etnične/narodne pripadnosti, vendar pa šele v interkulturni družbi pride do izraza višja identitetna raven, tj. narodna zavest z vsemi svojimi sestavinami, skozi katere se zrcali tako odnos do lastnega naroda in lastne pripadnosti kot odnos do pripadnikov drugih narodnih skupnosti.

3.2.2. Skupna (nacionalna) identiteta

Oblikovanje neke skupne (kulturne) identitete v večnacionalnih državah je prav gotovo zelo občutljiv in dolg proces. Vprašanje je tudi, na kateri osnovi ga je smiselno graditi, da bi se v končni fazi izkazal za uspešnega oziroma ali je to sploh možno.⁵ Kymlicka opozarja, da je spričo različnih zgodovinskih, kulturnih in političnih okoliščin, značilnih za razvoj posameznih držav, težko ali sploh nemogoče dati nek občevljaven odgovor. Prav gotovo pa bi se pri oblikovanju le-te moralo dati prednost medsebojnemu prilagajanju (akomodaciji) posameznih nacionalnih identitet, in ne podrejanju ene na račun druge/-ih (Kymlicka, 1995, 188-189). Rizman v zvezi z združenim Evropo opozarja na to, da je le-ta lahko konkurenčna le na gospodarskem in političnem področju, ne pa na ravni neke kolektivne kulturne identitete, kjer so miti in rituali odločilnega pomena. Hkrati ugotavlja, da se Evropska zveza niti ne trudi kultivirati neke posebne evropske identitete, zato obstoječe nacionalne in manjšinske identitete v Evropi pravzaprav nimajo konkurenta. Če je to po eni strani morda še neizrabljena priložnost nove Evrope, ki bi z oblikovanjem skupne kulturne identitete ob hkratnem razvitju civilizacijske tolerance do lastnega etničnega pluralizma dodatno utemeljila svoje poslanstvo, pa je po drugi strani lahko boljša rešitev oblikovanje izključno politične identitete, ki bi se kot izraz lojalnosti do države dvigala nad partikularne etnične oz. kulturne identitete. To se zdi boljša rešitev ne le zaradi tega, ker je bila v zgodovini že večkrat preizkušena, pač pa tudi zato, ker se etnične identitete v postmodernih integracijskih procesih pravzaprav krepijo, in sicer kot reakcija na občutke ogroženosti zaradi učinkov globalizacije na eni strani, na drugi pa etnično identiteto utrjujejo in vodijo k ponovnem premisleku o le-tej tudi močno povečana zavest in vednost o 'drugih' ter primerjanje z njimi (Rizman, 1995, 125-129; 1998, 131, 133; prim. Gurr, 1993,1-2).

4. SKLEP

Etnična identiteta sama po sebi v evropskih integracijskih in svetovnih globalizacijskih procesih torej najbrž ni v nevarnosti, morda pa se lahko zgodi, da se "v

⁵ Na primer jugoslovanska identiteta v Titovi Jugoslaviji, ki je slonela na vrednoti bratstva in enotnosti in skupni zgodovini južnih Slovanov, očitno ni bila tako pomembna in uspešna, kot so si njeni snovalci zamislili.

prostoru ne bo več tako jasno izražala kot doslej, ampak se bo nahajala v drugačnih, bolj kompleksnih oblikah družbenega delovanja" in da bo družboslovje moralo razviti primeren analitični aparat za zasledovanje in evidentiranje etničnih identitet v plasteh osebnega spomina posameznih ljudi ali v plasteh v primerjavi z današnjimi spremenjenih kolektivnih zavestih (Skok, 1999, 114). Tudi Eriksen (1993, 161) opozarja, da sta vidik in metodologija raziskovalca etnične problematike izrednega pomena, saj je od tega odvisno, ali bomo etničnost sploh opazili ali ne.

Čeprav se po našem mnenju etničnosti ne da tako radikalno relativizirati, pa je jasno, da bodo sodobni procesi evropskega in svetovnega povezovanja pomenili nov kakovosten preskok v razvoju etnične identitete. Če je za obstoj nekega naroda v nacionalni državi do zdaj zadostovala le zavedna ali nezavedna identifikacija posameznikov z lastnim narodom, pa bo v novih razmerah vse bolj pomembna dejavna raven etnične identitete, tj. narodna zavest z vsemi svojimi komponentami. Seveda tu ne gre za skrajne sestavine narodne zavesti, kakršno je npr. bilo romantično občutje višjega poslanstva naroda, pač pa za zavestno izoblikovan odnos do lastnega naroda in lastne pripadnosti (ter istočasno do pripadnikov drugih narodnosti). Le na tej osnovi lahko nek narod oz. vsak od njegovih pripadnikov pridobi zdravo mero nacionalne samozavesti, s katero lahko stopa neobremenjeno v stik z drugimi narodi.

Teh sprememb bi se morali zavedati tako sami pripadniki posameznih etničnih/narodnih skupnosti kot institucije, ki so njen odraz, hkrati pa lahko nanjo pomembno vplivajo (šolstvo, državna in lokalne oblasti itd.). Od celotne družbe je namreč odvisno, ali bo neki etnični/narodni skupnosti uspelo izkoristiti sodobne integracijske procese kot priložnost za krepitev lastne nacionalne samozavesti in enakopravno sodelovanje z drugimi etničnimi/narodnimi skupnostmi na osnovi lastne kulturne, politične, gospodarske itd. identitete in s tem sooblikovati morebitno nadnacionalno identiteto, ki na ta način ne bo ogrožala narodnih identitet, saj bo ostajala zunaj njihovega dosega. V obratnem primeru bo nek narod namreč začel na različnih področjih družbenega življenja, ne le na političnem in gospodarskem, bodisi zavestno bodisi nezavedno prevzemati tuje vrednote in s tem identiteto drugih narodnih skupnosti oz. nadnacionalno identiteto, ki se bo oblikovala neodvisno od njega.

Prav gotovo se mora te pomembne prelomnice zavedati tudi slovenski narod, ki je zdaj pred podobno dilemo, pred kakršno je bil ob povezovanju z drugimi južnoslovanskimi narodi ob koncu 1. svetovne vojne. Tedaj je Ivan Cankar v svojem predavanju Slovenci in Jugoslovani odločno zagovarjal tezo, da politična združitev ne pomeni tudi kulturne in da mora slovenski narod svojo prihodnost graditi v okviru politične zveze z ostalimi južnoslovanskimi narodi (Cankar, 1973). Zgodovina Jugoslavije je pokazala, da je Cankarjevo stališče ideal, ki ga je le težko doseči. Tudi ob tekočem evropskem povezovanju se zdi ta ideal neuresničljiv ne le marsikateremu Slovincu, pač pa tudi številnim drugim evropskim narodom. Vendar pa, poleg švicarskega zgleda, govori v korist Cankarjevi tezi dejstvo, da gre tokrat za združevanje velikega števila večjih in manjših narodov, katerih večina si bo, kot kažejo dogajanja ob oblikovanju skupne evropske zakonodaje, na vsakem koraku prizadevala pokazati svojo "drugačnost" in s tem nehote opozorila tudi manj samoiniciativne etnične/narodne skupnosti na njihove lastne posebnosti. Čeprav si je želeti (in avtorica razprave je prepričana, da je ta želja tudi uresničljiva), da bi bili Slovenci med prvimi, se lahko pesimisti tolažijo s tem, da bo ideja o lastni etnični identiteti oz. narodna zavest še dolgo živa tudi pri manj odločnih narodih.

LITERATURA

- Bennet, M. (1999): Intercultural Empathy. Predavanje na mednarodni konferenci S.I.E.T.A.R. Europa, 9th Annual Congress, 24.-27.2.1999, Trst (IT).
- Bockhorn, O. (1998): Who benefits from ethnicity? / Zapiski s predavanja. 5th Mediterranean Ethnological Summer Symposium Piran, 13. - 20. 9. 1998.
- Brander, P. et al. (1995): All different all equal. Education pack. Ideas, resources, methods and activities for informal intercultural education with young people and adults. Strasbourg, Council of Europe - Youth Directorate.
- Coupland, N., Jaworski, A. (eds) (1997): Sociolinguistics A Reader and Coursebook. London, Macmillan Press Ltd., New York, St. Martin's Press, Inc.
- Družboslovje (1979). Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana.
- Edwards, J. (1985): Language, society and identity. Oxford, Basil Blackwell.
- Eriksen, T. H. (1993): Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. London, Boulder, Colorado, Pluto Press.
- Fishman, J. A. (1972): The Sociology of Language. Rowley, MA, Newbury House Publishers.
- Fishman, J. A. (1989): Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective. Clevedon, Multilingual Matters.
- Giles, H., Hewstone, M. (1986): Social Groups and Social Stereotypes in Intergroup Communication. In: Gudykunst, W. B. (ed.): Intergroup Communication. London, Edward Arnold, pp. 10-20.
- Gomezelj Mikolič, V. (1999/2000): Povezanost narodne in jezikovne zavesti. Jezik in slovnstvo, letnik XLV, 1999/2000, št. 5, str. 173-186.
- Gurr, T. R., et al. (1993): Minorities at Risk. Washington, D.C., United States Institute of Peace Press.
- Hammerschmidt, A. (1999): What kind of awareness? Understanding as Orientational practice. Predavanje na mednarodni konferenci S.I.E.T.A.R. Europa, 9th Annual Congress, 24.-27.2.1999, Trst (IT).
- Jenkins, R. (1997): Rethinking ethnicity. London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications.
- Jones, J. (1999): The location of the cultural: How we got where we are, and where we need to go. Predavanje na mednarodni konferenci S.I.E.T.A.R. Europa, 9th Annual Congress, 24.-27.2.1999, Trst (IT).
- Južnič, S. (1993): Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kellas, J.G. (1991): The Politics of Nationalism and Ethnicity. London, Macmillan Press Ltd.
- Kymlicka, W. (1995): Multicultural Citizenship. Oxford, Clarendon Press.
- Makarovič, J. (1997): Slovenska identiteta kot meja in kot razlika. V: Traditiones 26. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Ljubljana, 163-171.
- Moritsch, A. (1996): Narodna identiteta - nujnost ali anahronizem? V: Nečak, D. (ur.): Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. HISTORIA. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Moynihan, D.P. (1994): Pandaemonium. Ethnicity in International Politics. New York, Oxford University Press Inc.
- Muršič, R. (1997): "Razkritje krinke": O lokalno-globalnih identifikacijah. V: Traditiones 26. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Ljubljana, 223-236.
- Musek, J. (1994): Psihološki portret Slovencev. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Musek, J. (1999): Evropa in bikci. Anthropolos, 31, 4-6. Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo, 135-141.
- Nastran Ule, M. (1994): Temelji socialne psihologije. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Nečak-Lük, A. (1998): Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. V: Nečak-Lük, A. et al.: Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. Izsledki projekta. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 21-31.
- Pertot, S. (1991): Tostran meje. Vzgoja in izobraževanje v večjezičnem okolju. Trst, IRRSAE Furlanija-Juljska krajina.
- Pogorelec, B. (1993): Kaj storiti? Sodobnost (1993). Ljubljana, 259-269.
- Poniž, D. (1996): Slovenski jezik in narodna identiteta. V: Slovenija v novi Evropi. Zbornik. Celje, Mohorjeva družba, 115-132.
- Ravnik, M. (1997): Pretrgan kulturni razvoj iz roda v rod in težave z identiteto. V: Traditiones 26. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Ljubljana, 237-245.
- Rizman, R. (1989): O prihodnosti naroda. Teorija in praksa, 26, 8/9. Ljubljana, 1010-1011.
- Rizman, R. (1989a): Sociologija pred izzivi vprašanj o narodu. Teorija in praksa, 26, 8/9. Ljubljana, 983-985.
- Rizman, R. (1990): Nacionalna država kot sociološki problem. Družboslovne razprave, 7/9. 82-91.

- Rizman, R. (1991): Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V: Rizman, R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu. Zbornik. Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 15-37.
- Rizman, R. (ur.) (1991a): Študije o etnonacionalizmu. Zbornik. Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije.
- Rizman, R. (1995): Nacionalna država, nacionalne manjšine in združena Evropa. V: Štrajn, D. (ur.) (1995): Meje demokracije. Zbornik. Ljubljana, 111-131.
- Rizman, R. (1998) Multikulturalizem in izzivi globalizacije. V: Kržišnik, E. (ur.) XXXIV. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenske jezike in književnosti.
- Siegel, H. (1998): Multiculturalism and the Possibility of Transcultural Educational (and Philosophical) Ideals. *The School Field*, IX, 1 / 2. Ljubljana, pp. 5-32.
- Skok, M. (1999): Identitete preteklosti in prihodnosti. *Primorska srečanja*, 214. Nova Gorica, Koper, 112-114.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika I-V (1970-1991). Ljubljana, SAZU, Državna založba Slovenije.
- Smith, A. D. (1991): Genealogija narodov. V: Rizman, R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu. Zbornik. Krt 79. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 51-77.
- Taylor, C. et al. (1992): *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Zupančič, J. (1998): Identiteta je merljiva. V: *Razprave in gradivo* 33. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 253-268.
- Žagar, I. Ž. (1992): Slovenskost. IN: *informacije iz Slovenije*, 3, 24. 7. 1992, 1.
- Žagar, I. Ž. (1992): Nova pot slovenstva. IN: *informacije iz Slovenije*, 3, 18. 9. 1992, 1.